

Michał Gawriłow

ORCID: 0009-0001-6378-9649

Muzeum Żołnierzy Wyklętych i Więźniów Politycznych PRL, Polska

Museum of Cursed Soldiers and Political Prisoners of the Polish People's Republic, Poland

e-mail: michalgawrilow@gmail.com

***Chcemy znać całą prawdę – choćby miała być nam niemiłą...* – historia i dziedzictwo polskiego skautingu w „Bratnim Słowie” w latach 1980-1981**

We want to know the whole truth – even if it could have been unpleasant for us...

– The history and heritage of Polish scouting in the „Bratnie Słowo” in 1980-1981

DOI: 10.5281/zenodo.10078479

Streszczenie: Artykuł zawiera omówienie poglądów Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego na temat znaczenia tradycji i historii ruchu harcerskiego w materiałach opublikowanych w czasopiśmie „Bratnie Słowo” w latach 1980-1981. Dodatkowo przedstawiono poglądy tego środowiska na temat definicji harcerstwa i jego celów.

Słowa kluczowe: ZHP, KIHAM, Kręgi Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego, „Bratnie Słowo”, historia, pamięć, polski ruch skautowy

Abstract: The article aims to discuss the purpose of the views of the Scouting Instructors' Circle named after Andrzej Małkowski (Kręgi Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego – KIHAM) on the importance of tradition and the history of the scouting movement in the articles published in the magazine „Bratnie Słowo” in 1980-1981. In addition, it discusses the basic views of this circle on the definition of scouting and its goals.

Keywords: ZHP (PSGA – Polish Scouting and Guiding Association), KIHAM, Brothers Word, 1980-1981, history, polish scout movement

digital born
CBW
cbw.wp.mil.pl

WSTĘP

Dzieje polskiego harcerstwa po 1945 roku były już wielokrotnie badane – powstały na jego temat liczne publikacje¹. Dotyczy to także lat 80., zarówno jeżeli chodzi o istniejące wydawnictwa źródłowe, opracowania, jak i artykuły naukowe².

¹ Zob. bibliografie: W. Błażejewski, *Bibliografia harcerska 1911-1960*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1981; tenże, *Bibliografia harcerska 1911-1960. Suplement*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1981; tenże, *Bibliografia harcerska 1961-1981*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986; K. Radziej, *Polska Bibliografia Harcerska 1982-2002*, Uniwersytet Śląski w Katowicach. Wydział Filologiczny. Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, Katowice 2003; K. Kasprzyk, J. Grzeszczuk, *Materiały do bibliografii harcerstwa za lata 1982-2009*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie, Kraków 2010; K. Marszałek, *Harcerska lista (nie)obecności. Analiza polskiej bibliografii harcerstwa za lata 1989-2017*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2018. Z licznych pozycji poświęconych historii harcerstwa warto wymienić: *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, red. M. Wierzbiński, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009; W. Hausner, M. Wierzbiński, *Sto lat harcerstwa*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2015; *Leksykon harcerstwa*, red. O. Fierkiewicz, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1988; E. Głowacka-Sobiech, *Harcerstwo w latach 1944-1990*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013; T. Strzembosz, *Refleksje o harcerstwie i wychowaniu*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia; Instytut Studiów Politycznych PAN, Sandomierz – Warszawa 2005; K. Koźniewski, *I zawsze krzyż oksydowany... Refleksja nad historią harcerstwa w Polsce 1911-1986*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990; J. Lewandowski, M. Miszczuk, M. A. Stawecki, *Geneza Związku Harcerstwa Polskiego*, Komenda Chorągwi im. Dzieci Zamojszczyzny, Zamość 1989; W. Błażejewski, *Z dziejów harcerstwa polskiego 1910-1939*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1985; *Harcerski słownik biograficzny*, red. J. Wojtyca, T. 1, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2006, T. 2, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2008, T. 3, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2012, T. 4, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2016, T. 5, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2019. Powstało również wiele prac licencjackich, magisterskich, doktorskich i habilitacyjnych poświęconych tematyce harcerstwa: K. Marszałek, *Doktoraty i habilitacje z tematyki dotyczącej organizacji harcerskich, w latach 1969-2016*, „Studia z teorii wychowania” 2016, nr 2 (15), s. 199-226, [http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_z_Teorii_Wychowania/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)-s199-226/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)-s199-226.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media/files/Studia_z_Teorii_Wychowania/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)-s199-226/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)-s199-226.pdf) [dostęp: 4.10.2020], https://www.zhr.pl/badania/lista-prac/?fbclid=IwAR3_Y04gAJGHKOpSmXSW_AljZU2MTI4Wie6SgxDOY3YVqeS7U-LujWWeVKcs [dostęp: 3.10.2020].

² Zob. A. Baran, *Walka o kształt harcerstwa w Polsce (1980-1990). Niepokorni i niezależni*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2007; tenże, *Harcerski ruch wydawniczy. Charakter i działalność Niezależnego Wydawnictwa Harcerskiego (1981-1986)*, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa” 2005, T. 1, s. 126-138; tenże, *Niezależna prasa harcerska od sierpnia 1980 do 13 grudnia 1981. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie*, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 171-177; S. Czopowicz, *Szczera wola i znieuolenie. Harcerstwo w Polsce 1945-1980. Zarys problematyki ideowej i wychowawczej*, Niezależne Wydawnictwo Harcerskie, Warszawa 2010, s. 350-585; tenże, *Niepokorni i niezależni. Korzenie harcerskiej niepodległości (1980-1989). Przyczynek metodologiczny i porządkujący*, [w:] *Warszawa niezłomna. Antysystemowe formy opozycji i oporu społecznego w stolicy (1980-1989)*, red. B. Noszczak, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2013; W. Hausner, *Harcerski niezależny ruch wydawniczy (1980-1989)*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1997, nr 5, s. 23-35; M. B. Figiel, M. Folc, *Jedność i wielość. Harcerstwo lat osiemdziesiątych w oczach instruktorów*, Główna Kwatera Harcerki ZHP Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998; J. Kowalski, *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich. Od powstania KIHAM-u w 1980 roku do końca 1989 roku*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, red. M. Wierzbiński, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni

Harcerstwo nigdy nie było ruchem jednorodnym, ścierały się i współpracowały w nim różne środowiska i grupy. Wiele z nich wypracowało niezwykle ciekawe i oryginalne koncepcje oraz poglądy. Dyskusje i spory dotyczyły spraw niejednokrotnie fundamentalnych dla harcerstwa, takich jak wartości, metodyka czy funkcjonowanie organizacji.

Jednym z tematów żywo dyskutowanych w obrębie ruchu harcerskiego po zakończeniu II wojny światowej był stosunek do dziedzictwa harcerskiego i jego historii – zarówno ich ocena, jak i to, w jakim stopniu przedwojenne i wypracowane w ramach Szarych Szeregów rozwiązania powinny być inspiracją i wzorem dla współczesnego harcerstwa³. Zagadnienie było już omawiane na przykład w książkach Andrzeja Friszkego *Związek Harcerstwa Polskiego*⁴ czy Stanisława Czopowicza *Szczera wola i zniewolenie*⁵ i obejmowało lata 50. W obu przypadkach przedstawiono problem całościowo, ukazano dyskusje i spory albo na poziomie władz centralnych ZHP, albo wręcz z perspektywy całego Związku Harcerstwa Polskiego.

Badania i analiza stosunku różnych środowisk harcerskich do ich własnego dziedzictwa wydaje się szczególnie ważna i interesująca w odniesieniu do początku lat 80. Wraz ze strajkami w sierpniu 1980 roku i powstaniem „Solidarności” rozpoczął się wyjątkowy etap w polskim powojennym życiu społecznym i politycznym. Nazywany polską „rewolucją podmiotowości”, „karnawałem Solidarności”, „gorączką”, „szkołą demokracji”⁶ czy „samoograniczającą się rewolucją” – do dziś wymyka się próbom opisu przez historyków, socjologów czy publicystów⁷. Niewątpliwie był to niezwykle w okresie komunizmu czas, w którym możliwy był choć częściowo wolny ferment myśli i wymiany poglądów. Ważny jego element w ówczesnych dyskusjach stanowiły postulaty prawdy w życiu publicznym i naukowym, a także odkłamania historii. Interesujące wydaje się zbadanie, jak ten wyjątkowy czas refleksji nad przeszłością i historią rezonował w środowiskach harcerskich.

przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009; K. Marszałek, *Ruch harcerski w latach 1980-1989*, Oficyna Wydawnicza Impuls; Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Kraków – Bydgoszcz 2017. Historia harcerstwa lat 80. stanowi oczywiście również część szerszych opracowań – zob. A. Kiewicz, *Harcerstwo w Polsce Ludowej*, [s.n.], Wrocław 2003; E. Głowacka-Sobiech, *Harcerstwo w Polsce w latach 1944-1990*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013.

³ Mimo wielokrotnie postulowanej jedności polskiego ruchu harcerskiego, istniały środowiska opozycyjne wobec głównego nurtu. Należy wspomnieć o konspiracji harcerskiej, środowisku I WDH „Czarna Jedyńka” czy ruchu „Nieprzetarty Szlak”.

⁴ A. Friszke, *Związek Harcerstwa Polskiego 1956-1963. Społeczna organizacja wychowawcza w systemie politycznym PRL*, Instytut Studiów Politycznych PAN; Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2016.

⁵ S. Czopowicz, *Szczera wola i zniewolenie...*, dz. cyt.

⁶ Tytuł konferencji IPN z listopada 2016 roku: *Ogólnopolska konferencja naukowa w ramach centralnego projektu badawczego Biura Edukacji Publicznej IPN „Opozycja w Polsce 1976-1989”*.

⁷ J. Staniszkis, *Pologne. La révolution autolimitée*, Presses Universitaires de France, Paryż 1982; E. Cizewska-Martyńska, „Solidarność” była czymś, co z socjologicznego punktu widzenia nie powinno się było wydarzyć, <http://www.teologiapolityczna.pl/elzbieta-cizewska-martynska-solidarnosc-byla-czys-co-z-socjologicznego-punktu-widzenia-nie-powinno-sie-bylo-wydarzyc-solidarnosc/> [dostęp: 11.10.2020]. Należy zauważyć, że do obrazowych porównań bardziej skłonni są socjologowie, politolodzy czy filozofowie niż historycy.

W artykule zostanie przeanalizowany stosunek do dziedzictwa harcerstwa i jego tradycji Kręgów Instruktorskich im. Andrzeja Małkowskiego (KIHAM), skupionych potem w strukturze o nazwie Porozumienie KIHAM⁸. Środowisko to, zrzeszające instruktorów i harcerzy z różnych miast w Polsce, odrzucało formułę harcerstwa forsowaną przez władze komunistyczne po zakończeniu II wojny światowej, a stawiało sobie za cel odnowę i reformę harcerstwa. Jednym z głównych miejsc, w których KIHAM prezentował swój program naprawy harcerstwa, a więc i postulaty dotyczące stosunku do historii ruchu harcerskiego, były łamy czasopisma „Bratnie Słowo”⁹. To tam w znacznej mierze środowisko Kręgów próbowało na nowo odpowiedzieć na pytanie, czym jest harcerstwo, jakie jego elementy wymagają reformy oraz jaki jest wpływ tradycji na jego aktualną działalność. Ze względu na znaczenie tego środowiska część historii KIHAM doczekała się opracowań i wydawnictw, ale do tej pory aspekt polityki historycznej Kręgów postulowanej na łamach „Bratniego Słowa” nie został omówiony.

Główny temat w artykule zostanie przedstawiony z wykorzystaniem numerów od pierwszego (listopad 1980) do siódmego (numer podwójny 6-7, czerwiec-lipiec 1981) – ostatniego wydanego przed wprowadzeniem stanu wojennego 13 grudnia 1981 roku. Takie ramy czasowe i tematyczne oraz ograniczenie materiału źródłowego wynikają z kilku czynników. Po pierwsze ważna jest sama specyfika źródła, czasopismo wydawano bowiem w latach 1980-1981 oraz dwukrotnie wznawiano – w okresie 1985-1986 oraz 1992. Należy zauważyć, że poszczególne cykle wydawania pisma znacząco się od siebie różniły, ze względu na sytuację polityczno-społeczną w Polsce, jak również w samym ruchu harcerskim. Po drugie warto się skupić na początkach wydawania „Bratniego Słowa” – moment ten wydaje się najciekawszy, ponieważ zbiega się ze wspomnianym wcześniej „karnawalem Solidarności”. Po trzecie lata 1980-1981 to okres pionierski i kluczowy dla KIHAM, czas formułowania postulatów bez nadzoru cenzury i ścisłej kontroli aparatu państwa i władz Związku Harcerstwa Polskiego.

W pierwszej części artykułu zostaną omówione stan badań i konteksty potrzebne do analizy programu wykorzystania historii harcerstwa w pracy wychowawczej proponowanej przez KIHAM, w kolejnej – główne elementy tego programu oraz propozycje jego wprowadzenia w środowiskach Kręgów. W końcowej części artykułu zostanie przybliżona problematyka roli dziedzictwa harcerskiego w całościowej wizji harcerstwa, jaką w „Bratnim Słowie” proponowało środowisko Kręgów Instruktorskich im. Andrzeja Małkowskiego.

⁸ Dla usprawnienia narracji wymiennie będą używane terminy KIHAM, Porozumienie, Kręgi itd.

⁹ „Bratnie Słowo. Pismo Kręgu Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego” 1980-1981, nr 1-7, https://archiwumharcerskie.pl/index.php?title=Kategoria:Bratnie_S%C5%82owo [dostęp: 5.05.2020].

STAN BADAŃ I KONTEKSTY HISTORYCZNE

Historia KIHAM interesowała różnych badaczy – prace poświęcone Kręgom publikowali Grzegorz Nowik¹⁰, Stanisław Czopowicz¹¹, Adam Baran¹², a także inni autorzy¹³. Z kolei „Bratnie Słowo” wykorzystywane było jako źródło czy to we wspomnianych wcześniej pracach, czy też innych, dotyczących na przykład historii Związku Harcerstwa Polskiego w tym okresie¹⁴ oraz niezależnej prasy harcerskiej¹⁵.

¹⁰ G. Nowik, *Kalendarium KIHAM*, [s.n.], Warszawa 2000. Warto zauważyć, że Grzegorz Nowik sam był związany ze środowiskiem KIHAM i „Bratnim Słowem” od pierwszego numeru do niewydanego numeru z listopada 1981 r.; drużynowy zuchów (od 1968), drużynowy harcerzy (od 1970), szczepowy (1973-1986), trzykrotnie zwalniany z funkcji szczepowego (1974, 1977, 1981), współtwórca środowisk „Ruchu” w Warszawie (1972), wiceprzewodniczący KIHAM Warszawie, współzałożyciel ZHR, przewodniczący ZHR (2016-2021).

¹¹ S. Czopowicz, *Fenomen KIHAM*, „Drogowskazy” 2000, nr 58; tenże, *KIHAM. Zarys wydarzeń, wybór dokumentacji i relacji*, Wydawnictwo Drogowskazów, Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998; tenże, *O Radzie Porozumienia KIHAM i odrodzeniu ruchu harcerskiego. Przyczynek metahistoryczny z pogranicza egzystencji i metody*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989...*, dz. cyt.

¹² A. Baran, *Geneza Porozumienia KIHAM. Jak powstało Porozumienie Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego (25-26 X 1980 r.)*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989...*, dz. cyt. Zob. także: A. Baran, *Harcerstwo jako forma sprzeciwu*, „Arcana” 2001, nr 6, s. 83-86; tenże, *Harcerski ruch wydawniczy. Charakter i działalność Niezależnego Wydawnictwa Harcerskiego (1981-1986)*, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa” 2005, T. 1, s. 126-138; tenże, *Niezależna prasa harcerska od sierpnia 1980 do 13 grudnia 1981. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie...*, dz. cyt., s. 171-177; tenże, *Harcerstwo niezależne. Od Niezależnego Ruchu Harcerskiego do Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*, [w:] *„Jesteście naszą wielką szansą”. Młodzież na rozstajach komunizmu 1944-1989*, red. P. Ceranka, S. Stępień, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 203-215; tenże, *Stanisław Broniewski „Orsza” wobec wydarzeń harcerskich w Polsce z lat 1980-1983*, [w:] *Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Collegium Civitas; Polskie Radio Białystok, Warszawa – Białystok 2009, s. 361-383.

¹³ M. B. Figiel, J. Kwaśniewski, *Kręgi instruktorów harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego*, [w:] *Zaradność społeczna. Z badań nad społecznymi inicjatywami w dziedzinie rozwiązywania problemów Polski lat osiemdziesiątych*, praca zbiorowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990, s. 153-166. Zob. też M. B. Figiel, M. Folc, *Jedność i wielość. Harcerstwo lat osiemdziesiątych w oczach instruktorów*, Główna Kwatera Harcerki ZHP Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998; J. Kowalski, *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich. Od powstania KIHAM-u w 1980 roku do końca 1989 roku*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989...*, dz. cyt.; G. Nowik, *Kalendarium KIHAM*, [s. n.], Warszawa 2000; K. Wiatr, *O ewolucji myśli harcerskiej w pracy KIHAM*, „Drogowskazy” 2005, nr 79; *KIHAM: dwudziesta rocznica powstania Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego, 26 października 1980 r. – 26 października 2000 r.*, red. B. Zawadzka-Feliksbrod, G. Nowak, [s. n.], Warszawa 2000; R. Kawałko, *Kręgi Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3-4, s. 5-10. Pojawiły się również prace poświęcone KIHAM w poszczególnych miastach, np. w Krakowie – K. Wiatr, *KIHAM-owski Kraków*, „Drogowskazy” 2001, nr 58. Oczywiście KIHAM pojawia się również jako element większości prac wymienionych w przypisie nr 2.

¹⁴ Między innymi S. Czopowicz, *Szczera wola i zniewolenie...*, dz. cyt.; tenże, *Niepokornii niezależni. Korzenie harcerskiej niepodległości (1980-1989). Przyczynek metodologiczny i porządkujący*, [w:] *Warszawa niezłomna. Antysystemowe formy opozycji...*, dz. cyt.; K. Marszałek, *Ruch harcerski w latach 1980-1989*, dz. cyt.

¹⁵ J. Kowalski, *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich. Od powstania KIHAM-u w 1980 roku do końca 1989 roku*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, dz. cyt.; W. Hausner, *Harcerski niezależny ruch wydawniczy (1980-1989)*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1997, nr 5, s. 23-35.

Przegląd opracowań i wydawnictw poświęconych KIHAM wskazuje, iż temat podejścia do historii i dziedzictwa ruchu harcerskiego na łamach „Bratniego Słowa” nie był omawiany kompleksowo. Tym bardziej zasadne wydaje się przeanalizowanie tego zagadnienia.

HARCERSTWO W POLSCE KOMUNISTYCZNEJ DO LAT 80.

Powojenną historię harcerstwa można w pewnym uproszczeniu podzielić na kilka okresów. Lata 1945-1948 to czas względnej autonomii ruchu harcerskiego. Zezwolono bowiem na działalność części przedwojennych harcerzy instruktorów – sam Aleksander Kamiński pełnił do 1947 roku funkcję wiceprzewodniczącego ZHP. Dynamicznie odradzające się harcerstwo włączyło się w proces odbudowy kraju z wojennych zniszczeń. Władza komunistyczna zajęta umacnianiem kontroli politycznej i wojskowej niejako odłożyła zagadnienie polityki młodzieżowej na później.

Już w 1948 roku rozpoczęła się jednak stopniowa likwidacja Związku Harcerstwa Polskiego w dotychczasowym kształcie. Prześladowania przedwojennych instruktorów i walka z tradycją harcerską z każdym miesiącem przybierały na sile. Jednym z jej przejawów było zlikwidowanie podziału na harcerstwo męskie i żeńskie, a także stopniowe nasycanie struktur harcerskich działaczami Związku Młodzieży Polskiej. W 1950 roku ZHP został włączony do Związku Młodzieży Polskiej jako Organizacja Harcerska (OH). Za zmianami organizacyjnymi poszły kolejne – OH przejęła wiele elementów komunistycznego ruchu pionierskiego, zwalczano tradycyjne symbole i umundurowanie, a do organizacji masowo zapisywała się młodzież wraz z nauczycielami. Harcerstwo weszło na drogę administracyjnego umasowienia i wzmożonych nacisków ideologicznych.

Polski październik 1956 roku też wpłynął na sytuację w polskim harcerstwie. ZHP został przywrócony jako osobna organizacja, do pracy wróciła część starych instruktorów, powróciły mundury i symbole harcerskie. Odwilż miała jednak ograniczenia¹⁶, ich symbolem może być odejście z „odrodzonego” ZHP Aleksandra Kamińskiego w 1957 roku.

W okresie 1957-1970 ponownie nasiliły się negatywne tendencje w harcerstwie, takie jak biurokratyzacja, umasowienie, zmiany metodyki oraz tłumienie dyskusji i demokracji w Związku, a ponadto zastąpienie idei harcerskich ideologicznymi frazesami obcymi tradycji harcerskiej¹⁷. Osiągną one apogeum w latach 70. i staną się obiektem krytyki KIHAM na łamach „Bratniego Słowa”.

¹⁶ W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 100.

¹⁷ Oczywiście to wyliczenie nie wyczerpuje wszystkich negatywnych zjawisk w ZHP. Wspomnieć można jeszcze choćby o kierowaniu do pracy w harcerstwie „zawodowych działaczy” z ZMS i dawnego ZMP i zatrudnianie ich jako „aparatu etatowego” na umowach o pracę czy narzucanie drużynom zideologizowanego programu i reform metodycznych (zamiast sprawności – znaki). Zdobywane były one nie

W 1973 roku powstała Federacja Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej (FSZMP)¹⁸, a w 1976 utworzony został Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej (ZSMP). ZHP zachował odrębność, ale w 1973 roku w jego ramach powołano Harcerską Służbę Polsce Socjalistycznej (HSPS) – wprost odcinającą się od tradycyjnego harcerstwa.

W 1968 roku związek liczył około dwóch milionów członków¹⁹, natomiast w 1979 roku skupiał ich już prawie trzy i pół miliona²⁰. Z biegiem czasu harcerstwo zyskiwało na popularności – rozrastało się jako instytucja centralnie zarządzana i biurokratyczna, koncentrująca się coraz mniej na wychowaniu w drużynach, a coraz bardziej na udziale w akcjach ideologiczno-propagandowych²¹. Zjawiska, o których wspomniano, czyli nasycenie harcerstwa ideologią komunistyczną, biurokratyzacja i centralizacja oraz umasowienie harcerstwa wraz z reformą metodyki (obejmującą między innymi osłabienie systemu zastępowego i drużynowego, życia polowego itd.) – pogłębiały się w latach siedemdziesiątych²². Równocześnie istniały przez cały okres powojenny środowiska próbujące kultywować tradycje harcerskie nazywane często w literaturze „harcerstwem niepokornym” i „drugiego nurtu”²³.

Jak wspomniano, lato i jesień 1980 roku przyniosły ferment również w środowiskach harcerskich. W drużynach i szczeplach, między innymi w Gdańsku, Gdyni, Krakowie, Wrocławiu, Poznaniu, Ostrzeszowie czy Lublinie²⁴, trwały gorące dyskusje i podejmowano nowe inicjatywy.

indywidualnie, ale w zespołach, które pojawiły się w miejsce zastępów. Reforma uderzała w filary tradycyjnego harcerstwa – wychowania indywidualnego, systemu zastępowego i samodzielności drużyny. Władze ZHP skupiły się na dużych, centralnych akcjach propagandowych i politycznych, zob. W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 100-107.

¹⁸ Konsolidację ruchu młodzieżowego można podzielić na kilka etapów. Po ogłoszeniu w 1972 roku planowanego zjednoczenia ruchu młodzieżowego, w 1973 roku powołano Socjalistyczny Związek Studentów Polskich i Związek Socjalistycznej Młodzieży Wiejskiej. Z kolei w 1976 roku stworzono Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej, w skład którego wszedł m.in. Związek Młodzieży Socjalistycznej i Związek Młodzieży Wiejskiej. Pod koniec lat 70. liczył on według oficjalnych danych ponad sześć milionów dzieci i młodzieży. Zob. D. Libionka, *Ruch młodzieżowy w PRL*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 10, s. 23-30; M. Wierzbicki, *Młodzież w PRL*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 59-62.

¹⁹ M. Wierzbicki, *Młodzież w PRL*, dz. cyt., s. 100.

²⁰ Tamże, s. 105.

²¹ Tamże, s. 106.

²² Tamże, s. 59-62.

²³ W pierwszych latach po zakończeniu wojny należałoby uwzględnić również konspirację harcerską. Szczegółowo historię tych środowisk omawiają S. Czopowicz, *Szczera wola i zniewolenie...*, dz. cyt., oraz W. Hausner i M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 84-92, 108-111 (okres 1945-1980) i s. 112-133 (okres 1980-1989).

²⁴ We wrześniu lubelski szczepl „Zawisza”, aktywny od 1972 roku, powołał Krąg Instruktorski o tej samej nazwie, w Trójmieście zaś funkcjonował Związek Drużyn Bratnich, zob. W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 113.

KRĘGI INSTRUKTORSKIE IM. ANDRZEJA MAŁKOWSKIEGO
I „BRATNIE SŁOWO”

28 września 1980 roku instruktorzy harcerscy ze środowisk warszawskich powołali Krąg Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego, w pewien sposób ujawniając i formalizując działania części gremiów „niepokornych”. Niecały miesiąc później, 25 października, powstało Porozumienie Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego. Już 22 listopada przekształciło się ono w Porozumienie Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego. Środowisko to skupiało nie tylko instruktorów z Warszawy, ale również z innych ośrodków. Z kolei 21 listopada 1980 roku rozpoczęto wydawanie „Bratniego Słowa”.

KIHAM liczył początkowo dziesięć Kręgów Instruktorskich im. Andrzeja Małkowskiego, zrzeszających około 300 instruktorów, a już w grudniu 1981 roku osiągnął liczebność prawie 1000 instruktorów i drużyn oraz co najmniej 30-35 tysięcy harcerek i harcerzy²⁵. Porozumienie stawiało sobie za cel powrót do korzeni metody i idei harcerskiej, odrzucając zmiany, jakie dokonywały się w ZHP po 1957 roku. KIHAM starał się działać kompleksowo: poprzez łączenie podobnie myślących środowisk, pracę wychowawczą i promowanie dobrych wzorców, a także przez działalność wydawniczą.

Jedną z głównych kwestii diskutowanych w ramach Kręgów było ustalenie, na ile możliwa jest reforma ZHP, a na ile konieczne jest powołanie autonomicznej (wolnej od komunistów) nowej organizacji harcerskiej. Odrzucenie przez władze Związku postulatów naprawy wysuwanych przez KIHAM na VII Zjeździe ZHP w 1981 roku przyspieszyło proces odejścia z ZHP części harcerskich środowisk niezależnych – również należących do Kręgów. Spowodowało to rozłam w Porozumieniu: niektóre środowiska pozostały w ZHP, inne włączyły się w powstający Niezależny Ruch Harcerski (NHR). Spory wewnątrz KIHAM i powstanie NRH nie spowolniły rozwoju Kręgów. Do Porozumienia dołączały kolejne Kręgi, z których niemal każdy wydawał własny periodyk. Rozwijała się działalność wydawnicza, a ze stworzonej wokół „Bratniego Słowa” Biblioteczki Bratniego Słowa wyłoniło się Niezależne Wydawnictwo Harcerskie²⁶. Prowadzono akcje letnią i zimową, organizowano zloty i obozy.

Stan wojenny przyniósł znaczne ograniczenie działalności KIHAM – przyczyniły się do tego zwłaszcza represje wobec członków organizacji, a także utrudnianie poszczególnym Kręgom działalności. 29 czerwca 1982 roku władze ZHP rozwiązały Radę Porozumienia²⁷. Już wcześniej, w grudniu 1981 roku, KIHAM wezwał Kręgi do samorozwiązania, by nie narażać młodzieży na represje, równocześnie zachęcał instruktorów do dalszej pracy z młodymi ludźmi zgodnie z ideami harcerskimi. Wkrótce stworzono nieformalny ruch „Płaskiego Węzła”, który pozwolił utrzymać wzajemne kontakty części „niepokornych” instruktorów związanych z KIHAM.

²⁵ W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 114.

²⁶ Tamże.

²⁷ Tamże, s. 118.

Ważnym elementem działalności KIHAM w latach 1980-1981 było wydawanie własnego periodyku „Bratnie Słowo”, którego pierwszy numer ukazał się jeszcze w listopadzie 1980 roku. Prace organizował Leszek Truchlewski, związany z 1 Warszawską Drużyną Harcerską „Czarna Jedyńka” oraz 70 Warszawską Drużyną Harcerską „Czarna Siedemdziesiątka”²⁸. „Bratnie Słowo” należało do głównych czasopism wydawanych przez KIHAM²⁹, co czyniło je miejscem dyskusji, dzięki któremu docierano do szerszego grona odbiorców, promowano idee Kręgów oraz informowano środowiska o działaniach Kręgów³⁰. Treści pojawiające się w „Bratnim Słowie” w latach 1980-1981 można podzielić na kilka kategorii:

- 1) założenia programowe i całościowa wizja harcerstwa³¹;
- 2) prawo harcerskie³²;
- 3) symbole, mundur harcerski, nazwy stopni itd.³³;
- 4) metoda harcerska³⁴;
- 5) rola kadry i instruktora³⁵;
- 6) harcerstwo jako organizacja³⁶;
- 7) historia harcerstwa i historia Polski³⁷;

²⁸ A. Baran, *Geneza Porozumienia KIHAM. Jak powstało Porozumienie Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego (25-26 X 1980 r.)*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, dz. cyt., s. 83.

²⁹ W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 114.

³⁰ A. Baran, *Geneza Porozumienia KIHAM...*, dz. cyt., s. 83.

³¹ Na przykład *Apel*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2; *Artykuł redakcyjny*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2; *Dlaczego zbieramy podpisy pod listem krakowskim!*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 5-6; S. Czopowicz, *Harcerstwo*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6; *Informacja*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2-3; *Informacja*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 2; *O działalności Chorągwi Warszawskiej w minionej kadencji – ciąg dalszy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 2; A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku Harcerstwa Polskiego*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 1-3; G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory, czyli La Fontaine wiecznie żywy!*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1 s. 3-4.

³² Na przykład J. Celichowski, *O polskim prawie harcerskim*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 1; P. Stawicki, *Czy i dlaczego obowiązuje prawo harcerskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 1; *Zagadka*, „Bratnie Słowo” 1982, nr 3, s. 5-6.

³³ Na przykład T. Sikorski, *Symbole Harcerskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 2.

³⁴ Na przykład D. Bartoszek, *Czy kolonie zuchowe mogą się przysięć*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 5, 10-11; *Metodyka ZHP*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 7-8.

³⁵ Rola instruktora jest jednym z tematów przewodnich „Bratniego Słowa” – pojawia się on w niemal każdym artykule, zob. *Artykuł redakcyjny*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2; S. Czopowicz, *Harcerstwo*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6; G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 3-4; A. Suchnowski, *Idzie nowe*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 3; *Odnowa czy od nowa?*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 3, 7, 8.

³⁶ Na przykład A. Suchnowski, *Idzie nowe*, dz. cyt.; A. Jaczewski, *Harcerstwo a demokracja*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 4-5; A. Gorczycki, *Harcerstwo a demokracja – wątpliwości ciąg dalszy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 4-5.

³⁷ Na przykład W. Błażejowski, *Andrzej Małkowski*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 1-2; A. Jaczewski, *W niniejszym numerze „Bratniego Słowa” drukujemy pierwszy materiał poświęcony harcerstwu Żydów Polskich*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 3; A. Janowski, *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa popaździernikowego 1956-1981*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4 s. 1-2; *Mazurek 3 maja*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 13; T. Sikorski, *Tradycje i rocznice*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7 s. 13-14; A. Stonimski, *Lamus*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 1.

8) artykuły i materiały omawiające przebieg VII Zjazdu ZHP³⁸;

9) artykuły przybliżające działania KIHAM i Porozumienia³⁹.

W niniejszym tekście autor skupia się przede wszystkim na zagadnieniach ujętych w punkcie siódmym. „Bratnie Słowo” było wydawane poza obiegiem cenzury w kilku okresach. W latach 1980-1981 ukazało się siedem numerów czasopisma (ostatnim okazało się wydanie podwójne o numerze 6-7)⁴⁰. W 1981 roku przygotowano jeszcze ósmy numer, który nie został wydany z powodu wydarzeń 13 grudnia. Nakład „Bratniego Słowa” wahał się między tysiącem a pięcioma tysiącami egzemplarzy⁴¹. Równocześnie wydawano inne periodyki⁴².

HISTORIA I TRADYCJA W RUCHU HARCERSKIM WEDŁUG KIHAM – SZANSE I ZAGROŻENIA

Już pobieżna lektura „Bratniego Słowa” wskazuje, iż historia i tradycja były zdaniem KIHAM ważnym elementem tożsamości ZHP oraz idei harcerskich. Dlatego przywrócenie historii i tradycji harcerskiej stanowiło istotny punkt wśród postulatów Porozumienia na rzecz odnowy harcerstwa. Wiązało się to z diagnozą – uznawaną przez większość środowiska Kręgów – że ZHP w ówczesnym kształcie wyraźnie zerwało z dziedzictwem harcerstwa, a proces odchodzenia od tradycji rozpoczął się już pod koniec lat czterdziestych⁴³. Zjawisko to obejmowało wiele obszarów: od

³⁸ Na przykład S. Broniewski, *Druh „Orsza” o Zjeździe*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 6; R. Dutkiewicz, *Na gorąco*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 8; *Mechanizm organizacji do remontu*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 2; *Pozjazdowe refleksje*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 1; *Prosto w oczy. Przemówienie Ob. Romana Lewtaka – Przewodniczącego Krajowej Komisji Koordynacyjnej Pracowników Oświaty i Wychowania NSZZ „Solidarność” na VII Zjeździe ZHP*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 7; A. Stanowski, *Razem czy osobno*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 1-3; *Stoimy na gruncie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 7; *VII Zjazd ZHP*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 3.

³⁹ Na przykład *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 8; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 7-8; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12, 16; *Dnia 16.IV.1981 r. odbyło się seminarium instruktorskie poświęcone żydowskiemu skautingowi na ziemiach polskich (1913-1949)*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 3; *Dnia 9.I.1981 r. odbyło się seminarium „Harcerstwo w II wojnie światowej” z udziałem Tomasza Strzembosza, Jerzego Świderskiego i innych*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 8; *Komunikat*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6; *Komunikat*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 8; *Komunikat*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 8; *Komunikat*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 2; *Oświadczenie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 8; *Oświadczenie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 8.

⁴⁰ J. Kowalski, *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich. Od powstania KIHAM-u w 1980 roku do końca 1989 roku*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, dz. cyt., s. 114, https://archiwumharcerskie.pl/index.php?title=Kategoria:Bratnie_S%C5%82owo [dostęp: 5.05.2020].

⁴¹ http://archiwumharcerskie.pl/index.php?title=Kategoria:Bratnie_S%C5%82owo [dostęp: 5.05.2020].

⁴² Niemal każdy Krąg miał własny periodyk, np. w Krakowie ukazywało się pismo „Czuwaj”, w Poznaniu – „Harcerska Kuźnica”, w Lublinie – „Zawiszak”, w Zakopanem – „Czuj Duch”, w Gdańsku – „Ognisko”, we Wrocławiu – „ONC”, zob. W. Hausner, M. Wierzbicki, *Sto lat harcerstwa*, dz. cyt., s. 114; J. Kowalski, *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich...*, dz. cyt., s. 113-130.

⁴³ A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku Harcerstwa Polskiego*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 1; A. Janowski, *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa popaździernikowego 1956-1981*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 1-2.

odrzućcia przedwojennej metody po kwestię mundurów i symboli harcerskich czy niezgodny z tradycją harcerską sposób zarządzania organizacją. Wynika stąd, że tradycja i historia harcerstwa była rozumiana przez KIHAM szeroko, również jako żywotne elementy składowe współczesnego harcerstwa: idei, metody, organizacji czy ruchu. Chodziło zatem nie tylko o postulaty uczciwej oceny dorobku i historii polskiego ruchu skautowego czy prowadzenie pogłębionych i rzetelnych badań, ale również włączenie historii i tradycji do innych elementów pracy harcerskiej.

Harcerstwo proponowane przez władze ZHP było zdaniem KIHAM w znacznej mierze organizacją nową, która oderwała się od swoich korzeni i tradycji⁴⁴. Uważano też, że zerwanie z historią stanowiło wypadkową nacisków politycznych i inicjatywy władz harcerskich⁴⁵. Analizując artykuły dotyczące wspomnianej tematyki zamieszczone w „Bratnim Słowie”, można zauważyć, iż proces zerwania z tradycją harcerską miał trzy główne oblicza. Po pierwsze było to rugowanie elementów historii i tradycji z ZHP, po drugie wprowadzanie nowych wzorów i metod, a po trzecie zakłamywanie historii Związku i manipulowanie nią.

W tym pierwszym ujęciu dostrzegano, iż władze ZHP asekurancko nie podejmowały tematu historii harcerstwa, uznając kwestię tradycji za trudną i politycznie niepewną⁴⁶. Zwracano uwagę na niszczenie dokumentów i starych sztandarów drużyn⁴⁷ oraz unikanie kontaktu z seniorami ruchu harcerskiego, reprezentującymi wartości i tradycje przedwojennego harcerstwa⁴⁸. Poruszano również problem unikania tematyki historycznej zarówno w prasie harcerskiej⁴⁹, jak i działalności wydawniczej Związku, a także braku łatwo dostępnych syntez dotyczących historii harcerstwa⁵⁰, monografii drużyn, szczepów, hufców i chorągwi⁵¹. Co więcej, podkreślano, że zerwanie z tradycją zostało narzucone też drużynom i szczepom, w związku z czym rugowano jej elementy z ich działań⁵². To udawanie, iż temat nie istnieje, było wypadkową działań władz ZHP, które *przez lata całe uchylały się od jasnego i konsekwentnego określenia roli historii w praktyce działania ZHP*⁵³.

Jak wspomniano, ważnym elementem polityki historycznej władz ZHP było nie tylko niszczenie i przemilczanie tradycji, ale również promowanie tradycji obcych polskiemu harcerstwu, nowych wzorów i modeli. Jednym z najbardziej jaskrawych

⁴⁴ M. Miszczyk, *Skąd idziemy?*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 3.

⁴⁵ M. Miszczyk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 3. Równocześnie warto zauważyć, iż dostrzegano na łamach „Bratniego Słowa” wysiłek wielu środowisk w kultywowaniu tradycyjnego harcerstwa, zob. np. M. Miszczyk, *Skąd idziemy?*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 3.

⁴⁶ M. Miszczyk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, dz. cyt., s. 3.

⁴⁷ K. Koczyński, *70 lat harcerstwa polskiego*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 8.

⁴⁸ *Uwagi do sprawozdania chorągwi stołecznej ZHP*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 4, 6.

⁴⁹ M. Miszczyk, *Na tropie, czyli w poszukiwaniu Salomona*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 13, 15.

⁵⁰ M. Miszczyk, *Skąd idziemy?*, dz. cyt., s. 3; K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 4.

⁵¹ K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4; *Uwagi do sprawozdania...*, dz. cyt., s. 4, 6.

⁵² K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4.

⁵³ T. Sikorski, *Symbol harcerskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 2.

przejawów zwalczania tradycji harcerskich było powołanie Organizacji Harcerskiej i Harcerskiej Służby Polsce Socjalistycznej. W „Bratnim Słowie” wprost stwierdzano, iż są to twory, które niszczą harcerstwo i powodują *dewaluację, jeżeli nie wręcz sprostytuowanie terminologii i symboliki harcerskiej*⁵⁴, co przekłada się na odpływ starszej młodzieży z harcerstwa.

Trzeci element działań władz ZHP szczególnie dał się odczuć – paradoksalnie – w momencie wybuchu „festiwalu Solidarności”. W harcerstwie coraz częściej, zwłaszcza w środowisku instruktorskim, pojawiały się postulaty powrotu do dawnych wzorców i tradycji⁵⁵. Rodziło to jednak kolejne niebezpieczeństwo, gdyż istniało ryzyko, iż ZHP, nie mogąc opanować ruchu na rzecz przywrócenia tradycji harcerskich, będzie próbowało ów ruch skanalizować⁵⁶. Skutkowało to pojawieniem się koniunkturalistów, którzy nieco wcześniej określali tradycyjne harcerstwo przedwojenne mianem imperialistycznego, by teraz *wymachiwać sztandarem z napisem „historia”, wykrzywiając ponownie tradycje harcerskie*⁵⁷.

Zdaniem KIHAM zapewnienia o przywróceniu harcerskich tradycji, które pojawiały się na przykład na wspomnianym zjeździe ZHP, były pustymi deklaracjami i swoistą zagrywką taktyczną⁵⁸. Takie działania groziły błędnym zinterpretowaniem tradycji harcerskiej w duchu źle pojętej odnowy, a nawet – wobec opisanego braku literatury dotyczącej historii harcerstwa – jej wymyślaniem⁵⁹. Zjawisko zakłamywania tradycji harcerstwa było tym groźniejsze, że w społeczeństwie wciąż dominował obraz jej ciągłości, a w rzeczywistości wyglądało to zgoła inaczej⁶⁰.

Podsumowując ten etap rozważań, warto podkreślić, iż stopień mniej lub bardziej jawnego zerwania z tradycją harcerską był tak poważny, że na łamach „Bratniego Słowa” głęboko zastanawiano się, czy nie lepiej byłoby zbudować harcerstwo od nowa i zerwać ze skompromitowanym szyldem ZHP⁶¹.

ZNACZENIE HISTORII W RUCHU HARCERSKIM

Radykalna diagnoza i krytyka stanu harcerskiej tradycji wynikała w znacznej mierze z przekonania o niezwyklej znaczeniu historii harcerstwa i jego tradycji zarówno dla poszczególnych harcerzy, jak i całej organizacji. Jasno pogląd KIHAM wyraził

⁵⁴ A. Stanowski, *Razem czy osobno*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 1.

⁵⁵ K. Kopczyński, *70 lat...*, dz. cyt., s. 8.

⁵⁶ Tamże, s. 8; M. Miszcuk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, dz. cyt., s. 3, M. Miszcuk, *Na tropie...*, dz. cyt., s. 13, 15.

⁵⁷ M. Miszcuk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, dz. cyt., s. 3.

⁵⁸ R. Dutkiewicz, *Na gorąco*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, 8; S. Broniewski, *Drub „Orsza” o Zjeździe*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 6.

⁵⁹ M. Miszcuk, *Na tropie...*, dz. cyt., s. 13, 15.

⁶⁰ M. Miszcuk, *Skąd idziemy?*, dz. cyt., s. 3.

⁶¹ A. Jaczewski, *Harcerstwo a demokracja*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 4.

Stanisław Czopowicz w swoim wystąpieniu na seminarium harcerskim poświęconym zagadnieniu istoty harcerstwa: *Musimy, i to jak najprędzej, sięgnąć do źródła, do tradycji Harcerstwa narosłej w ciągu wielu lat jego istnienia. Nieporozumieniem byłoby eklektyczne proponowanie powrotu do form anachronicznych. Tak jak nieporozumieniem jest odrzucanie tradycji motywowane koniecznością stworzenia „czegoś zupełnie nowego”, bo nowe nastąpiły czasy. W obu przypadkach konieczne jest poznanie i zrozumienie tradycji. Bo trudno, jeżeli się nie zna, coś odrzucić albo rozwijać, bardzo łatwo zniszczyć. Dla wszystkich powinno być bezdyskusyjne, że naszą tradycję należy poznać, następnie wybrać z niej to, co najważniejsze w ogóle i najciekawsze dla danego środowiska, by dalej, codzienną pracą rozwijać ją⁶².*

Kluczem i punktem wyjścia do poznania historii było dla KIHAM oparcie się na prawdzie i uczciwym badaniu historii ruchu harcerskiego⁶³. Jak zauważył Marian Miszczuk, członek Kręgu z Warszawy, w szkicu *Skąd idziemy?* zrozumienie historii pozwoli lepiej działać we współczesności: *Dla zrozumienia współczesności niezbędne jest zrozumienie przeszłości. Nie można kierować żadną instytucją społeczną bez rozeznania uwarunkowań jej powstania, potrzeb społecznych, które ją kreowały i które zaspokajają w danej chwili. Bezmyślne odrzucenie, wyśmiewanie tego, co zalaływało skautingiem, odwracanie się od tych metod i sposobów oddziaływania, które harcerstwo w toku wielu lat wypracowało – zaprowadziły Związek na obszary pustki metodycznej i wychowawczej⁶⁴.* Co więcej, odwołanie się do tradycji było zdaniem KIHAM warunkiem przetrwania harcerstwa⁶⁵. Odnaleźć tu można w pewnym sensie postulat „Solidarności” wzywające do odrzucenia kłamstwa zarówno w życiu publicznym, jak i w badaniach nad historią.

Postulat poszanowania prawdy historycznej stanowił podstawę KIHAM-owskiego podejścia do historii i tradycji. Chodziło o charakterystyczne dla tego środowiska podkreślanie konieczności oparcia wychowania harcerskiego na wartościach i prawie harcerskim. Nie brakowało też innych argumentów za powrotem do dziedzictwa przedwojennego, wysuwanych na łamach „Bratniego Słowa”. Wskazywano, iż tradycyjne wychowanie harcerskie jest niezwykle skuteczne⁶⁶, a tradycja pełni rolę szczególnego czynnika wychowawczego⁶⁷.

Nie do przecenienia było też według KIHAM to, iż wspólna tradycja mogła stać się spoiwem ZHP i przyczyną dumy jego członków⁶⁸, podczas gdy odrzucenie tradycji, podziały na siły „reakcji” i „postępu”, na „dobrych” i „złych” harcerzy groziły wypchnięciem części środowisk ze Związku⁶⁹.

⁶² S. Czopowicz, *Harcerstwo*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2 s. 6.

⁶³ M. Hołownia-Nowik, *Seminarium instruktorskie. Skauting żydowski*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 3.

⁶⁴ M. Miszczuk, *Skąd idziemy?*, dz. cyt., s. 3.

⁶⁵ K. Kopczyński, *70 lat...*, dz. cyt., s. 8.

⁶⁶ A. Gorczycki, *Harcerstwo a demokracja...*, dz. cyt., s. 4-5.

⁶⁷ *Druhny i druhowie!*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 3.

⁶⁸ Tamże, s. 3.

⁶⁹ M. Miszczuk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, dz. cyt., s. 3.

OCENA POSZCZEGÓLNYCH ETAPÓW HISTORII POLSKIEGO HARCERSTWA

Zanim nastąpi omówienie konkretnych postulatów KIHAM dotyczących historii i tradycji harcerskich, warto opisać, jak środowisko to oceniało i postrzegało poszczególne etapy historii polskiego ruchu skautowego. Okres 1911-1918, czyli początki polskiego harcerstwa, stanowił dla Kręgów rezerwar wzorów i dobrych praktyk⁷⁰. Pamięć o tym czasie jest kluczowa, gdyż wtedy właśnie powstały podstawy idei, metodyki i organizacji, wtedy też działał ideowy patron Kręgów, założyciel polskiego harcerstwa Andrzej Małkowski⁷¹.

Działalność harcerstwa w II Rzeczypospolitej to według KIHAM złote lata tego młodzieżowego ruchu społecznego⁷². Dostrzegano rozwój metody harcerskiej, w tym zuchowej i przygotowanej z myślą o młodzieży starszej, działalność bardzo cenionych przez Kręgi – Aleksandra Kamińskiego czy Janusza Dąbrowskiego. Zwracano uwagę na rozwój ruchu wędrowniczek (służby sanitarnej, działań oświatowych i kulturalnych itd.)⁷³. W „Bratnim Słowie” szczególnie podkreślano charakterystyczną dla tego okresu dbałość o system zastępowy, stanowiący dla KIHAM filar (samo wychowania młodzieży, oraz organiczny rozwój liczebny harcerstwa, który nie zachwiał celami ani metodami wychowawczymi)⁷⁴.

Kazimierz Koźniewski w artykule *Harcerstwo*, który ukazał się w trzecim numerze „Bratniego Słowa”, zwrócił uwagę na dwa ważne również dla KIHAM aspekty dotyczące międzywojennego harcerstwa: po pierwsze na zachowanie – mimo nacisku różnych środowisk – niezależności od władz państwowych, a po drugie na autentyczną neutralność światopoglądową Związku, dzięki której udało się wciągnąć do ZHP między innymi mniejszości narodowe⁷⁵. W latach 80., czasie nacisku politycznego i ideowego PZPR oraz wzmożonej ateistycznej propagandy wymierzonej w ZHP, te osiągnięcia jawiły się jako wzorcowe.

W ostatecznym rozrachunku harcerstwo przedwojenne odniosło olbrzymi sukces wychowawczy i organizacyjny, co było kluczowe dla KIHAM⁷⁶. Ocena tego okresu nie była jednak na łamach „Bratniego Słowa” bezkrytyczna – zwracano uwagę na problemy na przykład z zaangażowaniem młodzieży wiejskiej w pracę harcerską⁷⁷. O znaczeniu, jakie środowisko Kręgów przypisywało okresowi przedwojennemu

⁷⁰ *Do VII Zjazdu ZHP Warszawa*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 6.

⁷¹ M. Miszczyk, *Skąd idziemy?*, dz. cyt., s. 3; M. Miszczyk, *Skąd idziemy? (dokończenie)*, dz. cyt., s. 3.

⁷² K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Podsumowując swój tekst, Kazimierz Koźniewski zwraca uwagę na czynniki, które pozwoliły odnieść ten sukces i powinny stanowić inspirację dla współczesnego harcerstwa: twórczy i oddany organizacji korpus instruktorski, udoskonalane programy, rozwijana metoda (z jej stałymi elementami: zastępy, stopnie, które działają niesłychanie mobilizująco przez piękne odznaczenia, sprawności), rozwój specjalizacji, podejmowanie działań społecznych na skalę ogólnopolską (np. opieka nad dziećmi), rozwój bazy materialnej (sprzęt, lokale, bazy), uznanie i pomoc państwa, uznanie środowiska społecznego, mobilność organizacji (np. 25-tysięczny jubileuszowy Zlot ZHP w Spale w 1935 roku), zob. tamże, s. 4.

⁷⁷ Tamże, s. 4.

w tradycji harcerskiej, może świadczyć poświęcenie temu zagadnieniu artykułów: *Harcerstwo 1918-1939*⁷⁸ oraz *Seminarium instruktorskie. Skauting żydowski*⁷⁹.

Równie ważnym – choć już z nieco innych powodów – elementem dziedzictwa harcerskiego była działalność Szarych Szeregów. W „Bratnim Słowie” opublikowano trzy artykuły poświęcone okresowi 1939-1945: Jerzego Świderskiego *Hufce Polskie*⁸⁰, Tomasza Strzembosza *Problemy wychowawcze Szarych Szeregów*⁸¹, a także Tomasza Sikorskiego *Szkoła za lasem* – dotyczący tajnych kursów podharcemistrzowskich⁸². Specyfika wojny powodowała, iż czas ten nie stanowił dla KIHAM prostej inspiracji do działania, a kultywowanie pamięci o Szarych Szeregach było w gruncie rzeczy oddaniem sprawiedliwości osobom należącym do tej organizacji, oczernianym i pomijanym w historiografii harcerskiej współczesnej „Bratniemu Słowu”⁸³.

Na łamach „Bratniego Słowa” funkcjonowanie harcerstwa w latach 1911-1945 oceniano pozytywnie, natomiast oficjalne harcerstwo powojenne – zdecydowanie negatywnie. Krytykę da się zauważyć w licznych artykułach, jednak chyba najbardziej klarownie i kompleksowo wyraził ją Andrzej Janowski w artykule *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa popaździernikowego 1956-1981*⁸⁴. Autor pisał wprost, iż w tym okresie nie istniało autentyczne harcerstwo, nastąpiło bowiem jego „przechwycenie” przez władze, które wypaczały idee, symbolikę i tradycję, a także trwoniły kapitał zaufania, którym darzyło je społeczeństwo. Ten proces sprawiał, iż współczesne mu harcerstwo zdaniem Janowskiego było pustą skorupą, wypełnioną nowymi ideami, metodyką i kadrami⁸⁵. Według autora komuniści „przechwycili” harcerstwo, ponieważ nie udało się im go zniszczyć, mimo podejmowanych w latach 1949-1956 prób włączenia tej organizacji do ZMP.

POSTULOWANE PRZEZ KIHAM DZIAŁANIA NA RZECZ TRADYCJI

Nieco rzecz upraszczając, można stwierdzić, iż jeśli chodzi o diagnozę problemu obecności tradycji, w tym tradycji harcerskich, w ZHP, to zawiera się ona w kilku punktach. Po pierwsze dotychczasowe podejście władz Związku do historii harcerskiej było oceniane zdecydowanie negatywnie, z powodu odrzucenia znacznej części historii i tradycji. Po drugie lata 1911-1945 były uznawane przez KIHAM za czas niezwykle

⁷⁸ K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4.

⁷⁹ „Zaczynamy od tego, co nam najbliższe. Będziemy szukać śladów harcerstwa żydowskiego w Polsce. To także nasza tradycja. [...] Chcemy znać całą prawdę – choćby miała być nam niemiłą”, M. Hołownia-Nowik, *Seminarium instruktorskie...*, dz. cyt., s. 3-5.

⁸⁰ J. Świdorski, *Hufce Polskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 8-9, 12.

⁸¹ T. Strzembosz, *Uwagi o problemach wychowawczych Szarych Szeregów*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 8-9, 12.

⁸² T. Sikorski, *Tradycje i rocznice*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 13-14.

⁸³ A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku...*, dz. cyt., s. 1.

⁸⁴ A. Janowski, *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa...*, dz. cyt., s. 1-2.

⁸⁵ Tamże.

ważnych inspiracji i wzorów, które powinny być żywe we współczesnym harcerstwie, okres powojenny zaś to czas degradacji czy wręcz degeneracji polskiego harcerstwa. Niniejsze uwagi nie wyczerpują jednak postulatów autorów „Bratniego Słowa” co do zmian w polityce historycznej ZHP. Co więcej, Kręgi Instruktorskie im. Andrzeja Małkowskiego podjęły działania zmierzające do ożywienia harcerskich tradycji.

Przed wszystkim KIHAM wskazywał na potrzebę „demokratyzacji” badań nad historią harcerstwa, które nie powinny być monopolizowane przez władze harcerskie, lecz prowadzone przez różne środowiska⁸⁶. Podnoszono problem powołania niezależnego ośrodka, *który będzie pracował nad historią i metodyką Związku*⁸⁷, a także zwiększenia liczby publikacji poświęconych historii harcerstwa, kwestiom metodologicznym, prawnym, organizacyjnym czy historii poszczególnych drużyn⁸⁸. Równie ważne jak poznanie historii drużyn, hufców czy całego związku było zdaniem KIHAM odkrywanie tradycji poprzez ukazywanie poczynań konkretnych postaci z dziejów przedwojennego ZHP i Szarych Szeregów⁸⁹. Na łamach „Bratniego Słowa” szczególnie obecne były trzy takie osoby: Andrzej Małkowski, Aleksander Kamiński i Stanisław Broniewski „Orsza”.

Andrzej Małkowski – założyciel polskiego harcerstwa – był niezwykle istotną postacią dla KIHAM, który przyjął go za swojego patrona. Na stronach „Bratniego Słowa” często służył za wzór, zwłaszcza dla instruktorów⁹⁰. W podwójnym numerze z 1981 roku opublikowano szkic biograficzny poświęcony założycielowi polskiego skautingu autorstwa Wacława Błażejewskiego⁹¹ oraz przedruk pierwszego rozkazu Andrzeja Małkowskiego z 22 marca 1911 roku⁹². Co więcej, w tym samym numerze ukazały się skreślenia cenzury do książki Aleksandra Kamińskiego *Andrzej Małkowski z 1979 roku*⁹³.

⁸⁶ K. Kopczyński, *70 lat...*, dz. cyt., s. 8.

⁸⁷ Tamże, s. 8; „Należałoby powołać Ośrodek Badań nad Harcerstwem i Młodzieżą [...]. Należałoby także rozpocząć rzetelne badania nad historią ZHP i odkłamać pewne pseudo-prawdy, powtarzane w poprzednim okresie. Trzeba by zadbać o odpowiednio wysoki poziom naukowy i wiarygodność badania tego ośrodka. Wyniki badań mogłyby być przyczynkiem do uchronienia ZHP przed kryzysem organizacji skautowych, obserwowanym na Zachodzie”, A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku...*, dz. cyt., s. 2.

⁸⁸ K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4; M. Miszczuk, *Skąd idziemy?*, dz. cyt., s. 3.

⁸⁹ A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku...*, dz. cyt., s. 2.

⁹⁰ „Przyjęliśmy imię Andrzeja Małkowskiego – jest w tym siła tradycji i legendy pierwszego polskiego harcerza. Ale nie tylko to – instruktorom, harcerzom – w ogóle naszej organizacji potrzebne są wzorce osobowe. Wzór Andrzeja Małkowskiego spopularyzowany ostatnio przez „Kamyka” – jest nam szczególnie bliski – dzięki walorom charakteru, stylowi pracy – tak pięknym i potrzebnym”, G. Nowik, *Zjazdowe i pozjazdowe refleksje – niewypowiedziany głos*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 5, s. 6.

⁹¹ W. Błażejewski, *Andrzej Małkowski*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 1-2.

⁹² *Rozkaz dzienny Andrzeja Małkowskiego z 22 maja 1911*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 1.

⁹³ *Skreślenia cenzury w II wydaniu książki Aleksandra Kamińskiego „Andrzej Małkowski”*, Warszawa 1979; (15.XI.), „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 3-4. Zob. też. A. Kamiński, *Andrzej Małkowski*, Jakobstaf, Warszawa 2023. Kwestia skreśleń cenzury została szczegółowo omówiona przez Grzegorza Nowika we wstępie do tego wydania książki.

Poszczególne Kręgi włączały się w różnego rodzaju akcje upamiętniające postać Andrzeja Małkowskiego, o czym na bieżąco informowano w „Bratnim Słowie”. Ogniska, gawędy, zbiórki, wydawanie jednodniówek, organizowanie uroczystości miały miejsce między innymi w Gdańsku, Gliwicach, Krakowie, Lublinie, Zakopanem, Starachowicach, Łodzi⁹⁴. W kilku miastach z inicjatywy Kręgów odprawiono msze w intencji twórców polskiego harcerstwa⁹⁵. W „Bratnim Słowie” wielokrotnie wspomniany był również Aleksander Kamiński „Kamyk”, między innymi jako działacz ZHP w okresie międzywojennym czy obrońca starego modelu harcerstwa po wojnie⁹⁶. Szczególnie doceniano wypracowaną przez niego metodę wychowawczą stosowaną wobec suchców⁹⁷.

W podwójnym numerze „Bratniego Słowa” z 1981 roku, jak wspomniano wcześniej, przedrukowano skreślenia cenzury w książce *Andrzej Małkowski*⁹⁸. Z kolei pierwszą pozycją, która ukazała się w serii wydawniczej „Bratniego Słowa”, była książka Aleksandra Kamińskiego *Józef Grzesiak – Czarny*⁹⁹. Poszczególne Kręgi organizowały też akcje służące upamiętnieniu „Kamyka”¹⁰⁰.

Trzecią postacią, którą warto wspomnieć, jest Stanisław Broniewski „Orsza”, były naczelnik Szarych Szeregów. Aktywnie wspomagał on warszawski KIHAM – należał do Koła Przyjaciół Harcerstwa przy Kręgu¹⁰¹ i był jego członkiem wspierającym¹⁰², publikował na łamach „Bratniego Słowa”¹⁰³, brał udział w spotkaniach organizowanych przez KIHAM¹⁰⁴ oraz wspierał wysiłek wydawniczy Biblioteczki Bratniego Słowa¹⁰⁵. Przykład „Orszy” pokazuje, jak ważną rolę dla Kręgów w misji kultywowania tradycji harcerstwa stanowił kontakt z seniorami ruchu harcerskiego. Doświadczeni instruktorzy byli wcieleniem idei harcerskich, wartości i tradycji, stawali się łącznikiem między tradycjami harcerskimi a nowym pokoleniem harcerzy. Gdy powołano Porozumienie Kręgów Instruktorskich im. Andrzeja Małkowskiego, stworzono specjalne ciało dla seniorów ruchu harcerskiego pod nazwą Przyjaciele Porozumienia. Oprócz Stanisława Broniewskiego w jego skład weszli między innymi Tomasz Strzembosz, Wiktor Szeliński, Stanisław Porębski¹⁰⁶. Wiele Kręgów nawiązało

⁹⁴ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 7.

⁹⁵ Tamże, s. 7; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

⁹⁶ *Skreślenia cenzury...*, dz. cyt., s. 3-4; M. Hołownia-Nowik, *Seminarium instruktorskie...*, dz. cyt., s. 3-5; A. Janowski, *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa...*, dz. cyt., s. 1-2; A. Stanowski, *Razem czy osobno*, dz. cyt., s. 1.

⁹⁷ G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 3-4; K. Koźniewski, *Harcerstwo 1918-1939*, dz. cyt., s. 4.

⁹⁸ *Skreślenia cenzury...*, dz. cyt., s. 3-4.

⁹⁹ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12; *Biblioteczka Bratniego Słowa*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 15.

¹⁰⁰ I. Kurowska, *Spotkanie z „Kamykiem”*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7 s. 5; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

¹⁰¹ *Apel*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2.

¹⁰² *Artykuł redakcyjny*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2; *Druhny i druhowie!*, dz. cyt., s. 3; T. Zimecki, *Tu Polskie Radio Warszawa*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 5-6.

¹⁰³ S. Broniewski, *Druh „Orsza” o Zjeździe*, dz. cyt., s. 6.

¹⁰⁴ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

¹⁰⁵ *Biblioteczka Bratniego Słowa*, dz. cyt., s. 15.

¹⁰⁶ *Druhny i druhowie!*, dz. cyt., s. 3.

współpracę ze starszymi instruktorami i seniorami ruchu harcerskiego – działa się tak chociażby w Warszawie, Gdańsku, Gliwicach, Poznaniu, Starachowicach, Łodzi, Zielonej Górze¹⁰⁷. Postulaty podtrzymywania tradycji harcerskich realizowano również w pomysłach, by kursy instruktorskie nawiązywały do wzorów historycznych¹⁰⁸, a także by przywrócić tradycyjny mundur harcerski z oznaczeniami stopni, krzyżem harcerskim i lilijką¹⁰⁹.

Przy okazji omawiania znaczenia seniorów ruchu harcerskiego w kultywowaniu tradycji i pamięci wspomniano o przedsięwzięciach na rzecz przypominania historii polskiego harcerstwa relacjonowanych na łamach „Bratniego Słowa”. Warto jeszcze raz podkreślić, iż działania KIHAM na polu kultywowania tradycji i przypominania historii harcerstwa były znacznie szersze i kompleksowe.

Już w październiku 1980 roku, we współpracy z 79. Warszawską Żeglarską Drużyną Harcerską i Towarzystwem Wolnej Wszechnicy Polskiej, KIHAM Warszawa zorganizował cykl seminariów instruktorskich poświęconych historii i metodyce harcerskiej¹¹⁰. O znaczeniu tego przedsięwzięcia może świadczyć fakt, że zespół prowadzący zajęcia uzyskał od Wydziału Kształcenia Komendy Chorągwi Stołecznej prawo zaliczania tematów seminaryjnych do próby na stopień podharcmistra¹¹¹.

18 września 1981 roku KIHAM zorganizował trzydniowy ogólnokrajowy Jubileuszowy Zlot Harcerstwa 1911-1981, obejmujący ognisko, bieg terenowy i rajd trasami zabytków Krakowa¹¹² oraz przygotowanie – przez środowiska warszawskie, katowickie, łódzkie i starachowickie – wystawy poświęconej historii harcerstwa¹¹³. Działano na rzecz upamiętnienia heroizmu młodzieży harcerskiej, między innymi na Śląsku, w Gdańsku czy Poznaniu¹¹⁴.

¹⁰⁷ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 7; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 8; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

¹⁰⁸ W szóstym numerze „Bratniego Słowa” ukazała się relacja z wręczenia dyplomów instruktorskich, która nawiązywała do tradycji tajnego kursu podharcmistrowskiego Szarych Szeregów – *Szkola za lasem*. Wręczenie nominacji odbyło się, podobnie jak w okresie okupacji, 3 maja w okolicach mostku Sobieskiego w Łazienkach. Uczestnicy dodatkowo wysłuchali gawędy poświęconej historii kursu, zob. T. Sikorski, *Tradycje i rocznice*, dz. cyt., s. 13-14.

¹⁰⁹ J. Mitka, *Stopnie harcerskie od harcerza orlego do młodzieżowego organizatora*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4, s. 6.

¹¹⁰ *Seminarium instruktorskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 4; *Dnia 27.XI. 1980 r. Rada Kręgu spotkała się z instruktorami 79 WZDH*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 3.

¹¹¹ *Seminarium instruktorskie*, dz. cyt., s. 4.

¹¹² *Jubileuszowy zlot harcerstwa 1911-1981*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 5. Poza tym poszczególne Kregi organizowały inne wydarzenia, m.in. wycieczki na wystawy poświęcone historii harcerstwa, uroczyste msze święte, zloty, ogniska, biwaki i kominki. Z kolei KIHAM Wołomin inicjował uroczystości z okazji 65-lecia działalności harcerstwa w tym mieście. Zob. *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

¹¹³ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12; K. Kopczyński, *70 lat...*, dz. cyt., s. 8.

¹¹⁴ *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 4 s. 7; *Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 6-7, s. 12.

PODSUMOWANIE – TRADYCJA RUCHU HARCERSKIEGO A CELE I ISTOTA HARCERSTWA WEDŁUG KIHAM

Postulaty odnowy harcerstwa wysuwane przez KIHAM na łamach „Bratniego Słowa” były ambitne i kompleksowe, a przywrócenie właściwej roli tradycji i historii ruchu w życiu polskich harcerzy należało do jego niezwykle ważnych zadań. Kluczowe dla zrozumienia omawianego zagadnienia jest ujęcie kwestii tradycji w ZHP w szerszej perspektywie, która zawiera się w prezentowanej w „Bratnim Słowie” wizji i definicji harcerstwa. Wizja ta oczywiście znajdowała odzwierciedlenie w poszczególnych artykułach i numerach „Bratniego Słowa”, przy czym można wskazać dwa artykuły, które należy uznać za programowe. Pierwszy to *Harcerstwo. Gra w kolory, czyli La Fontaine wiecznie żywy* Grzegorza Nowika, który wprost stwierdza, iż *harcerstwo jest to zbiór czterech elementów: idei, metody, organizacji i ruchu młodzieżowego. Wzajemnie się one przenikają i dopełniają, ale dopiero jako całość stanowią harcerstwo*¹¹⁵. Drugi artykuł to *Harcerstwo* Stanisława Czopowicza, w którym zostało ono zdefiniowane jako *ruch instruktorów, harcerzy i zuchów, posiadający swoistą organizację oraz charakterystyczną metodę i filozofię*¹¹⁶.

Kluczowy w harcerstwie jest jego cel – wychowanie młodego człowieka zgodnie z określonymi wartościami, co realizowano dzięki *niestychnanie spójnej koncepcji, w której idea, metoda, ruch i organizacja stapiają się w jedną rację nadrzędną. Idea to nośnik wartości uniwersalnych, metoda niestychnanie twórcza i chłonna, a koncepcja organizacyjna – jako ruch niezniszczalna*¹¹⁷.

Jak zauważono, dla KIHAM było jasne, że nadrzędny cel harcerstwa stanowi wychowanie¹¹⁸, a Związek Harcerstwa Polskiego jest w istocie ideową organizacją wychowawczą¹¹⁹. Misja ta powinna być realizowana poprzez zaspokajanie potrzeb dzieci i młodzieży w oparciu o ideały harcerskie: służbę, braterstwo, pracę nad sobą, oddanie prawdzie, dobru i pięknu, ojczyźnie, nauce i cnocie¹²⁰.

Według KIHAM współczesne harcerstwo znajdowało się w głębokim kryzysie, obejmującym zarówno cele, wartości, metody, jak i organizację. Wszystkie te obszary wymagały reformy. Cytowany wcześniej Grzegorz Nowik stwierdził wprost, iż *ZHP stwarza wrażenie organizacji politycznej [...] [która] przeczy wychowaniu, gdyż*

¹¹⁵G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 4.: *Żaden z pierwiastków nie mógł istnieć osobno, a brak jakiegokolwiek deprecjonował to, co miało być harcerstwem. Sama idea to piękna, ale tromtadracja, sama metoda to dobra szkoła lub kolonia [...] sam ruch – szans bytu nie ma i rozłazi się w rękach twórców [...]. Organizacja gdy sama – to świetna administracja – jak barokowa fasada z nędznym zapleczem;* zob. też A. Suchnowski, *Uwagi o programie Związku Harcerstwa Polskiego*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 1.

¹¹⁶S. Czopowicz, *Harcerstwo*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6.

¹¹⁷G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 3-4; A. Janowski, *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa...*, dz. cyt., s. 1-2.

¹¹⁸G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 3-4.

¹¹⁹*Odnowa czy od nowa?*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 3, s. 3.

¹²⁰Te trzy ostatnie to zaadaptowane ideały filareckie, zob. G. Nowik, *Harcerstwo. Gra w kolory...*, dz. cyt., s. 4. Zob. też: S. Czopowicz, *Harcerstwo*, dz. cyt., s. 6.

zakłada indoktrynację w myśl ideologii, która w konfrontacji ze stanem prawnym oraz faktycznym ujawnia jasne sprzeczności, stanowiąc lekcję zakłamania, dwulicowości i innych cech negatywnych¹²¹.

Dla KIHAM inspiracją do przywrócenia harcerstwu prawdziwego charakteru i źródłem, z którego można czerpać wzorce, były historia i tradycja harcerstwa, zwłaszcza z okresu 1911-1945. Tylko powrót do korzeni, z myślą o którym podejmowano liczne działania, miał zapewnić ideową odnowę Związku Harcerstwa Polskiego. Wyłącznie dzięki temu ZHP zyskiwał szansę, by stać się tym, czym zawsze powinien być, czyli organizacją wychowawczą dla młodzieży odważnie mierzącą się z wyzwaniem współczesności.

Omówienie zagadnień historii i dziedzictwa harcerskiego w ujęciu KIHAM, pojawiających się w „Bratnim Słowie”, rodzi kolejne pytania i problemy badawcze. W przyszłości można pokusić się o zbadanie, na ile postulaty Kręgów są obecne we współczesnym polskim ruchu skautowym, jak koncepcje dotyczące dziedzictwa harcerskiego prezentowane w „Bratnim Słowie” korespondują z poglądami wyrażanymi w innych periodykach wydawanych przez KIHAM czy też jak postulaty odnowy harcerstwa odnoszą się do postulatów ruchu „Solidarności” i jego propozycji odnowy społecznej w latach 1980-1981. Te pytania i propozycje badawcze wykraczają jednak poza ramy niniejszej pracy.

Podsumowując, można stwierdzić że środowisku zgromadzonemu wokół „Bratniego Słowa” nie udało się ostatecznie zmienić polskiego harcerstwa zgodnie ze swoimi postulatami, udało mu się za to zdiagnozować jego problemy i zaproponować niezwykle spójną koncepcję odnowy w duchu powrotu do źródeł polskiego skautingu.

BIBLIOGRAFIA

Druki zwarte:

- Baran A., *Geneza Porozumienia KIHAM. Jak powstało Porozumienie Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 77-96;
- Baran A., *Harcerstwo niezależne. Od Niezależnego Ruchu Harcerskiego do Związku Harcerstwa Rzeczypospolitej*, [w:] *„Jesteście naszą wielką szansą”. Młodzież na rozstajach komunizmu 1944-1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009, s. 203-215;

¹²¹ *Dlaczego zbieramy podpisy pod listem krakowskim!*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 5.

- Baran A., *Niezależna prasa harcerska od sierpnia 1980 do 13 grudnia 1981. Stan badań i postulaty badawcze*, [w:] *Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie*, red. W. Kukła, M. Szczerbiński, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej, Gorzów Wielkopolski 2003, s. 171-177;
- Baran A., *Stanisław Broniewski „Orsza” wobec wydarzeń harcerskich w Polsce z lat 1980-1983*, [w:] *Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Collegium Civitas; Polskie Radio Białystok, Warszawa – Białystok 2009, s. 361-383;
- Baran A., *Walka o kształt harcerstwa w Polsce (1980-1990). Niepokorni i niezależni*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 2007;
- Błażejowski W., *Bibliografia harcerska 1911-1960*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1981;
- Błażejowski W., *Bibliografia harcerska 1911-1960. Suplement*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1981;
- Błażejowski W., *Bibliografia harcerska 1961-1981*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1986;
- Błażejowski W., *Z dziejów harcerstwa polskiego 1910-1939*, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1985;
- Czopowicz S., *KIHAM. Zarys wydarzeń, wybór dokumentacji i relacji*, Wydawnictwo Drogowskazów, Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998;
- Czopowicz S., *KIHAM. Zarys wydarzeń, wybór dokumentów i relacji*, Niezależne Wydawnictwo Harcerskie, Warszawa 2020;
- Czopowicz S., *Niepokorni i niezależni. Korzenie harcerskiej niepodległości (1980-1989). Przyczynek metodologiczny i porządkujący*, [w:] *Warszawa niezłomna. Antysystemowe formy opozycji i oporu społecznego w stolicy (1980-1989)*, red. B. Noszczak, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2013;
- Czopowicz S., *O Radzie Porozumienia KIHAM i odrodzeniu ruchu harcerskiego. Przyczynek metahistoryczny z pogranicza egzystencji i metody*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009;
- Czopowicz S., *Szczerza wola i zniewolenie. Harcerstwo w Polsce 1945-1980. Zarys problematyki ideowej i wychowawczej*, Niezależne Wydawnictwo Harcerskie, Warszawa 2010;
- Figiel B. M., Folc M., *Jedność i wielość. Harcerstwo lat osiemdziesiątych w oczach instruktorów*, Główna Kwatera Harcerek ZHP Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998;
- Figiel B. M., Kwaśniewski J., *Kręgi instruktorów harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego*, [w:] *Zaradność społeczna. Z badań nad społecznymi inicjatywami w dziedzinie rozwiązywania problemów Polski lat osiemdziesiątych*, praca zbiorowa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1990, s. 153-166;

- Folc M., *Jedność i wielość. Harcerstwo lat osiemdziesiątych w oczach instruktorów*, Główna Kwatera Harcerzek ZHP Wydawnictwo Trifolium, Warszawa 1998;
- Friszke A., *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*, Aneks, Londyn 1994;
- Friszke A., *Związek Harcerstwa Polskiego 1956-1963. Społeczna organizacja wychowawcza w systemie politycznym PRL*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2016;
- Geneza harcerstwa. Teksty źródłowe*, oprac. M. Miszczuk, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1981;
- Głowacka-Sobiech E., *Harcerstwo w Polsce w latach 1944-1990*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2013;
- Harcerski słownik biograficzny*, red. J. Wojtycza, T. 1, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2006, T. 2, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2008, T. 3, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2012, T. 4, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2016, T. 5, Muzeum Harcerstwa, Warszawa 2019;
- Hausner W., Wierzbicki M., *Sto lat harcerstwa*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2015;
- Hausner W., *Związek Harcerstwa Polskiego w latach 1944-1964. Między komunistycznym przechwyceniem symboli a buntem wychowawców*, [w:] „Jesteście naszą wielką szansą”. *Młodzież na rozstajach komunizmu 1944-1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2006;
- Kamiński A., *Andrzej Małkowski*, Jakobstaf, Warszawa 2023;
- Kamiński A., *Książka wodza zuchów*, Rada Kręgu „Osowiec”; Harcerskie Biuro Wydawnicze, Warszawa 1946;
- Kasprzyk K., Grzeszczuk J., *Materiały do bibliografii harcerstwa za lata 1982-2009*, Wojewódzka Biblioteka Publiczna w Krakowie, Kraków 2010;
- Kiewicz A., *Harcerstwo w Polsce Ludowej*, [s.n.], Wrocław 2003;
- KIHAM: dwudziesta rocznica powstania Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego: 26 października 1980 r. – 26 października 2000 r.*, red. B. Zawadzka-Feliksbrod, G. Nowak, [s. n.], Warszawa 2000;
- Kowalski J., *Materiały do bibliografii czasopism harcerskich. Od powstania KIHAM-u w 1980 roku do końca 1989 roku*, [w:] *Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009;
- Koźniewski K., *I zawsze krzyż oksydowany... Refleksje nad historią harcerstwa w Polsce 1911-1986*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1990;
- Leksykon harcerstwa*, red. O. Fietkiewicz, Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, Warszawa 1988;
- Lewandowski J., Miszczuk M., Stawecki M. A., *Geneza Związku Harcerstwa Polskiego*, Komenda Chorągwi im. Dzieci Zamojszczyzny, Zamość 1989;

- Marszałek K., *Harcerska lista (nie)obecności. Analiza polskiej bibliografii harcerstwa za lata 1989-2017*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2018;
- Marszałek K., *Ruch harcerski w latach 1980-1989*, Oficyna Wydawnicza Impuls; Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Kraków – Bydgoszcz 2017;
- Nowik G., *Kalendarium KIHAM*, [s.n.], Warszawa 2000;
- Radziej K., *Polska Bibliografia Harcerska 1982-2002*, Uniwersytet Śląski w Katowicach. Wydział Filologiczny. Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej, Katowice 2003;
- Staniszki J., *Pologne. La révolution autolimitée*, Presses Universitaires de France, Paryż 1982;
- Strzembosz T., *Refleksje o harcerstwie i wychowaniu*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Sandomierz – Warszawa 2005;
- Studia z dziejów harcerstwa 1944-1989*, red. M. Wierzbicki, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Warszawa 2009;
- Wierzbicki M., *Młodość w PRL*, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2009;
- Z dziejów prasy harcerskiej w kraju i na obczyźnie: tom studiów dedykowany pamięci Zygmunta Lechośława Szadkowskiego (1912-1995)*, red. W. Kukła, M. Szczerbiński, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej w Gorzowie Wielkopolskim, Gorzów Wielkopolski 2003.

Druki ciągłe:

- Baran A., *Harcerski ruch wydawniczy. Charakter i działalność Niezależnego Wydawnictwa Harcerskiego (1981-1986)*, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa”, T. 1, s. 126-138;
- Baran A., *Harcerstwo jako forma sprzeciwu*, „Arcana” 2001, nr 6, s. 83-86;
- Baran A., *Harcerstwo niepokorne i niezależne w ostatniej dekadzie PRL*, „Studia Rzeszowskie” 2002, T. 9, s. 231-247;
- „Bratnie Słowo. Pismo Kręgu Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego” 1980-1981, nr 1-7, https://archiwumharcerskie.pl/index.php?title=Kategoria:Bratnie_S%C5%82owo [dostęp: 05.05.2020];
- Czopowicz S., *Fenomen KIHAM*, „Drogowskazy” 2000, nr 58;
- Hausner W., *Harcerski niezależny ruch wydawniczy (1980-1989)*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1997, nr 5, s. 23-35;
- Hausner W., *Harcerstwo wobec rzeczywistości PRL*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 5-6, s. 36-42;
- Hausner W., *Rodowody niepokornych lat 80-tych*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3-4, s. 3-4;

- Hausner W., *ZHP 1956-1980 – wychowanie polityczne*, „Pobudka. Pismo Instruktorskie ZHR” 2007, nr 11;
- Kapusta M., *Niepokorne harcerstwo w dokumentach SB*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 3, s. 255-284;
- Kawałko R., *Kręgi Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3-4, s. 5-10.
- Leonhard B., *Koło Abstynentów im. A. Małkowskiego w Krakowskim Społecznym Komitecie Przeciwalkoholowym*, „Krakowski Rocznik Historii Harcerstwa” 2006, T. 2, s. 87-111;
- Leonhard B., *Zanim powstało harcerstwo niepokorne (głos w dyskusji)*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1996, nr 3-4, s. 62;
- Libionka D., *Ruch młodzieżowy w PRL*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 10, s. 23-30;
- Marszałek K., *Doktoraty i habilitacje z tematyki dotyczącej organizacji harcerskich, w latach 1969-2016*, „Studia z teorii wychowania” 2016, T. 7, nr 2 (15), s. 199-226, [http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_z_Teorii_Wychowania/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)-s199-226/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_\(15\)-s199-226.pdf](http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Studia_z_Teorii_Wychowania/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)-s199-226/Studia_z_Teorii_Wychowania-r2016-t7-n2_(15)-s199-226.pdf) [dostęp: 4.10.2020];
- Popiel M., *Rocznik historii harcerstwa – analiza statystyczna i spis artykułów*, „Skaut” 2014, nr 3 (34), s. 13-18, http://dlibra.biblioteka.tarnow.pl/Content/588/sk_34_03.pdf [dostęp: 4.10.2020];
- Przebieg VII Zjazdu ZHP*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1995, nr 1, s. 18-20;
- Wiatr K., *KIHAM-owski Kraków*, „Drogowskazy” 2001, nr 58;
- Wiatr K., *O ewolucji myśli harcerskiej w pracy KIHAM*, „Drogowskazy” 2005, nr 79;
- Wieraszka R., *Niezależny ruch harcerski 25.04.-13.12.1981*, „Kwartalnik Historyczny ZHR” 1995, nr 2, s. 25-28.

Wykaz omówionych artykułów z „Bratniego Słowa”

- Apel*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2;
- Artykuł redakcyjny*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2;
- Bartoszek D., *Czy kolonie zuchowowe mogą się przysnąć*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 5, 10-11;
- Biblioteczka Bratniego Słowa*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 15;
- Błażejowski W., *Andrzej Małkowski*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 1-2;
- Broniewski S., *Druh „Orsza” o Zjeździe*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 6;
- Celichowski J., *O polskim prawie harcerskim*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 1;
- Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 8;
- Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 7-8;
- Co w trawie piszczy*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 12, 16;

- Czopowicz S., *Harcerstwo*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6;
Dlaczego zbieramy podpisy pod listem krakowskim!, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 5-6;
Dnia 27.XI. 1980 r. Rada Kręgu spotkała się z instruktorami 79 WZDH, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 3;
Dnia 9.I.1981 r. odbyło się seminarium „Harcerstwo w II wojnie światowej” z udziałem Tomasza Strzembosza, Jerzego Świderskiego i innych, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 8;
Do VII Zjazdu ZHP Warszawa, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 6;
Druhny i druhowie!, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 3;
Dutkiewicz R., *Na gorąco*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 8;
Gorczycki A., *Harcerstwo a demokracja – wątpliwości ciąg dalszy*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 4-5;
Hołownia-Nowik M., *Seminarium instruktorskie. Skauting żydowski*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 3-5;
Informacja, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 2-3;
Informacja, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 2;
Jaczewski A., *Harcerstwo a demokracja*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 4-5;
Jaczewski A., *W niniejszym numerze „Bratniego Słowa” drukujemy pierwszy materiał poświęcony harcerstwu Żydów Polskich*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 3;
Janowski A., *Dwadzieścia pięć lat harcerstwa popaździernikowego 1956-1981*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 1-2;
Jubileuszowy zlot harcerstwa 1911-1981, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 5;
Komunikat, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 6;
Komunikat, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 8;
Komunikat, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 8;
Komunikat, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 2;
Kopczyński K., *70 lat harcerstwa polskiego*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 8;
Kóźniewski K., *Harcerstwo 1918-1939*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 4-5;
Kurowska I., *Spotkanie z „Kamykiem”*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 5;
Mazurek 3 maja, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 13;
Mechanizm organizacji do remontu, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 2;
Metodyka ZHP, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 7-8;
Miszczuk M., *Na tropie, czyli w poszukiwaniu Salomona*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 13, 15;
Miszczuk M., *Skąd idziemy?*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 3;
Miszczuk M., *Skąd idziemy? (dokończenie)*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 3;
Mitka J., *Stopnie harcerek od harcerza orlego do młodzieżowego organizatora*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 6-7;
Nowik G., *Harcerstwo. Gra w kolory, czyli La Fontaine wiecznie żywy!*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 3-4;

- Nowik G., *Zjazdowe i pozjazdowe refleksje – niewypowiedziany głos*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 6;
- O działalności Chorągwi Warszawskiej w minionej kadencji – ciąg dalszy*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2, s. 2;
- Odnowa czy od nowa?*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 3, 7, 8;
- Oświadczenie*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 8;
- Oświadczenie*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 8;
- Pozjazdowe refleksje*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 1;
- Rozkaz dzienny Andrzeja Małkowskiego z 22 maja 1911*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 1;
- Seminarium instruktorskie*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 4;
- Sikorski T., *Symbole harcerskie*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 4, s. 2;
- Sikorski T., *Tradycje i rocznice*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 13-14;
- Skreślenia cenzury w II wydaniu książki Aleksandra Kamińskiego „Andrzej Małkowski”*, Warszawa 1979 (15.XI.), „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 3-4;
- Słonimski A., *Lamus*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 1;
- Stawicki P., *Czy i dla czego obowiązuje prawo harcerskie*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 2;
- Stanowski A., *Razem czy osobno*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 5, s. 1-3;
- Strzembosz T., *Uwagi o problemach wychowawczych Szarych Szeregów*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 8-9, 12;
- Suchnowski A., *Idzie nowe*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 3;
- Suchnowski A., *Uwagi o programie Związku Harcerstwa Polskiego*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 1-3;
- Świdorski J., *Hufce Polskie*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 6-7, s. 8-9, 12;
- Uwagi do sprawozdania chorągwi stołecznej ZHP*, „Bratnie Słowo” 1980, nr 1, s. 4-6;
- Zagadka*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 5-6;
- Zimecki T., *Tu Polskie Radio Warszawa*, „Bratnie Słowo” 1981, nr 3, s. 5-6.

Źródła internetowe:

- Bratnie Słowo*, http://archiwumharcerskie.pl/index.php?title=Kategoria:Bratnie_S%C5%82owo [dostęp: 4.10.2020];
- Cizewska-Martyńska E., *„Solidarność” była czymś, co z socjologicznego punktu widzenia nie powinno się było wydarzyć*, [http://www.teologiapolityczna.pl/elzbieta-cizewska-martynska-solidarnosc-byla-czys-co-z-socjologicznego-punktu-widzenia-nie-powinno-sie-bylo-wydarzyc-solidarnosc-/](http://www.teologiapolityczna.pl/elzbieta-cizewska-martynska-solidarnosc-byla-czys-co-z-socjologicznego-punktu-widzenia-nie-powinno-sie-bylo-wydarzyc-solidarnosc/) [dostęp: 11.10.2020];
- List instruktorów ZHP ze środowiska krakowskiego*, http://archiwumharcerskie.pl/images/0/0a/List_otwarty_instruktorow_ZHP_ze_srodowiska_krakowskiego_z_podpisami.pdf [dostęp: 3.10.2019];

Lista prac [naukowych dotyczących harcerstwa], https://www.zhr.pl/badania/lista-prac/?fbclid=IwAR3_Y04gAJGHKOpSmXSW_AljZU2MTI4Wie6S-gxDOY3YVqeS7ULujWWeVKcs [dostęp: 3.10.2020];

Materiały do bibliografii harcerstwa za lata 1982-2009, oprac. K. Kasprzyk, J. Grzeszczuk, Kraków 2010, <http://mbc.malopolska.pl/Content/63447/harcerz.pdf> [dostęp: 4.10.2020].

Materiały niepublikowane:

Bat J., *Krąg Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego w Warszawie (1980-1982)*, praca magisterska, KUL 1989;

Dybowska E., *Działalność Kręgów Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego w latach 1980-1982 na przykładzie Kręgu Instruktorów Harcerskich w Poznaniu*, praca magisterska, UAM 1990.

WYKAZ SKRÓTÓW

FSZMP – Federacja Socjalistycznych Związków Młodzieży Polskiej
HSPS – Harcerska Służba Polsce Socjalistycznej
KIHAM – Krąg/Kręgi Instruktorów Harcerskich im. Andrzeja Małkowskiego
NRH – Niezależny Ruch Harcerski
PZPR – Polska Zjednoczona Partia Robotnicza
WDH – Warszawska Drużyna Harcerzy
WŻDH – Warszawska Żeglarska Drużyna Harcerska
ZHP – Związek Harcerstwa Polskiego
ZMP – Związek Młodzieży Polskiej
ZMS – Związek Młodzieży Socjalistycznej
ZSMP – Związek Socjalistycznej Młodzieży Polskiej